

**ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՏ. ԲՈՒՌՆԱՇԵՒԻ
ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ**

Գոհար Մխիթարյան
ՀՀ ԳԱՄ ԱԻ

Քանալի բառեր. *Քարթլի-Կախեթի թագավորություն, Երևան, Նախիջևան, Շուշի, Գյանջա, Նուխի, Թալիփզ, Ուրմիա, աղբերիժանական խաներ, Հերակ II, Սողոմոն I :*

ԺԸ դարում Արևելյան Վրաստանի շուրջը ստեղծված ռազմա-քաղաքական իրավիճակի պատմա-քաղաքական վերլուծությունն ու լուսաբանումը լավագույնս արտացոլվել է ժամանակի ռուսական տպագիր սկզբնաղբյուրներում: Սույն հոդվածում հարցի քննությունը ներկայացվում է Գեորգիևսկի դաշնագրի կնքման (1783 թ.) արդյունքում բարձրաստիճան զինվորական և վրաց Հերակ II Բ թագավորի արքունիքում Ռուսական կայսրության ներկայացուցիչ (ռեզիդենտ) Ստեպան Բուռնաշևի «Վրաստանի նկարագրությունը կամ Քարթլիի և Կախեթի թագավորության քաղաքական դրության նկարագրությունը» պատմագիտական աշխատությամբ¹:

Երբ 1735 թ. օսմանյան զորքերը լքեցին Այսրկովկասը, այն ամբողջությամբ վերադարձավ իրանական ազդեցության ոլորտ, որը պատմագիտության մեջ երբեմն բնութագրվում է «դզրաշականություն» եզրույթով²: Սակայն 1736 թ. կնքվեց թուրք-իրանական հաշտության պայմանագիրը, որով Օսմանյան կայսրությունը ճանաչեց Իրանի իրավունքները Արևելյան Կովկասի նկատմամբ: Նույն թվականին սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմ, բայց տարածաշրջանը դուրս չմնաց օսմանյան կառավարության ուշադրությունից:

Վրաց իշխանների մի մասը հանդես էր գալիս Վրաստանում իրանական շահերի և ազդեցության օգտին, մյուս մասը՝ օսմանյան: Այսպես, Քսանիի էրիսթավ Շանշեն 1741 թ. ապաստան է գտնում Ախալցխայի փաշայի մոտ, քանի որ պարտություն էր

¹ Ստ. Բուռնաշևի կյանքի և գործունեության մասին տե՛ս **Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարակից երկրների մասին 2020:**

² **Пайчадзе 1970**, էջ 182:

կրել իշխան Գիվի Ամիլախվարիից, որին պաշտպանում էր Իրանը³:

Ռուսական կայսրությունը ևս ուշիուշով հետևում էր Վրաստանում ընթացող ռազմա-քաղաքական զարգացումներին: Այդ հարցում ռուսական իշխանություններին մեծ ծառայություն էին մատուցում վրաց իշխանները, որոնք Վախթանգ Զ-ի որդի արքայազն Բաքարին Քարթլիում գահ վերադարձնելու հույսը չէին կորցրել⁴:

Վրաստանում ծավալվող ներքաղաքական պայքարում Քարթլիի թավադների շարքում առանձնանում էր Գիվի Ամիլախվարին, որին գործում աջակցություն էր ցուցաբերում Օսմանյան կայսրությունը: Նադիր շահը Քարթլիի իշխանին հակադրեց Կախեթի թագավոր Թեյմուրազ Բ-ին, իսկ դա իր հերթին սրեց թուրք-իրանական պայքարը տարածաշրջանում: Այսպես, Գիվի Ամիլախվարիին պաշտպանում էր Օսմանյան կայսրությունը, իսկ Թեյմուրազ Բ-ին՝ Իրանը:

1744 թ. թուրքերը գրավեցին Ռուխը, իրանցիները՝ Գորին, Թեյմուրազի գորքերը՝ Սուրամը⁵: Մյուս կողմից, թուրքական զորքերը համառ դիմադրության էին հանդիպում Թեյմուրազ և Հերակլ արքաների միացյալ ուժերի կողմից: Նույն թվականին վերջիններս Նադիր շահից ճանաչվել էին համապատասխանաբար Քարթլիի և Կախեթի թագավորներ: Գիվի Ամիլախվարիին այլ բան չէր մնում, քան հաշտվել Թեյմուրազ II-ի հետ՝ դադարեցնելով պայքարը Քարթլիի դեմ: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է պատմաբան Ի. Տորոպիցինը, հակաիրանական այս պայքարը, որի գլուխ կանգնած էր Գիվի Ամիլախվարին ձեռնառու էր թե՛ ռուսական կողմին, թե՛ թուրքական: Երկու կողմերն էլ օգտվում էին վրաց ժողովրդի ազատագրական պայքարից՝ նպատակ ունենալով ապակայունացնել իրավիճակը իրանահպատակ իշխանություններում, Նադիր շահի ուշադրությունը կենտրոնացնելով հակապետական ընդվզումների դեմ: Ընդ որում, Ռուսաստանը գործում էր մեծ զգուշավորությամբ՝ անմիջապես չներգրավվելով այդ պայքարում, դրանով իսկ զերծ մնալով Իրանի դժգոհությունից ու մեղադրանքներից, իսկ Օսմանյան կայս-

---

³ Նույն տեղում, էջ 204-205:

⁴ **Торопицын 2010**, էջ 331-337:

⁵ **Тупцкова, Хапизов 2019**, էջ 158:

րությունը, ընդհակառակը, բացահայտ պաշտպանում էր վրացիների հակաիրանական պայքարը⁶:

ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Վրաստանը շարունակում էր բաժանված մնալ մեծ ու փոքր վարչա-քաղաքական միավորների՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ և Իմերեթական թագավորությունների և երեք ինքնուրույն ու ինքնիշխան իշխանությունների (Գուրիա, Մեգրել և Սվանեթ): Ավատական այդ հինգ միավորների միջև մշտապես առկա էին երկպառակություններ, որոնք հաճախ վեր էին ածվում ավատատիրական արյունահեղ պատերազմների: Վերը նշված վարչա-քաղաքական միավորներից յուրաքանչյուրն իր հերթին բաժանվում էր առանձին ավատատիրական տիրույթների՝ էրիթափությունների, որոնք իբրև կանոն թշնամական հարաբերությունների մեջ էին միմյանց հետ:

Իրանում Նադիր շահի սպանությունից հետո (1747 թ.) ստեղծված խառնակ ժամանակաշրջանում Քարթլիում շարունակում էր կառավարել Թեյմուրազը, իսկ Կախեթում՝ նրա որդի Հերակլը: Սակայն Քարթլիում գահի նկատմամբ իր հավակնություններով հանդես էր գալիս Վախթանգ Զ-ի (1703-1724 թթ. Քարթլիի թագավոր⁷) որդին՝ Բաքարը, որը հոր հետ փոխադրվել էր Ռուսական կայսրություն: Սակայն Թեյմուրազ Բ-ին ոչ միայն հաջողվում է շահի կողմից ստանալ Ղազախ և Բորչալու գավառների կառավարման իրավունքը, այլև նա դադարում է հարկ վճարել Իրանին, և Քարթլին ու Կախեթը ձեռք են բերում փաստական անկախ թագավորությունների կարգավիճակ: 1748-1750 թթ. վրաց արքաներից իրենց կախվածությունը ճանաչեցին Երևանի, Նախիջևանի և Գանձակի խաները՝ պարտավորվելով հարկ վճարել⁸:

Զնայած ձեռք բերած ռազմական հաջողություններին՝ Թեյմուրազ II-ը և Հերակլ II-ը չպետք է իրենց ինքնավստահ ու ապահով զգային Քարթլիի գահին, քանի դեռ Ռուսաստանի կայսրությունում գտնվող Վախթանգ Զ-ի ժառանգները կարող էին իրենց հավակնությունները ներկայացնել վրացական թագի նկատմամբ: Վախթանգի ժառանգների հավակնություններին դիմա-

---

⁶ **Торопицын 2010**, էջ 337:

⁷ Ի դեպ, 1973 թ. սկիզբ է առել Վախթանգ Զ-ի աճյունի տեղափոխման հարցը Վրաստան, որն առաջուր լուծում չի ստացել (տե՛ս **Волхонский, Муханов, 2016**):

⁸ **История Грузии 1962**, էջ 357-358:

կայելու գործում կարևոր օժանդակություն կհանդիսանար, եթե Ռուսաստանը ճանաչեր Թեյմուրազի և Հերակլի թագավորությունը:

Մյուս կողմից, ԺԸ դ. երկրորդ կեսին ևս օսմանյան պետության օժանդակությունը վայելող լեզգիներն իրենց արշավանքներով Վրաստանի համար անվտանգային լուրջ խնդիրներ էին առաջացրել: Ուստի օսմանա-դադստանյան ընդհանուր ճակատի դեմ 1758 թ. դաշինք կնքեցին նաև Քարթլիի Թեյմուրազ Բ, Կախեթի Հերակլ Բ և Իմերեթի Սողոմոն Ա թագավորները:

Քերիմ խան Չենդի իշխանությունը Կուրից հյուսիս ընկած տարածքներում ձևական բնույթ էր կրում՝ պարարտ հող նախապատրաստելով թուրքական ագրեսիայի համար: Իրանի հարավային և կենտրոնական նահանգներում իր հակառակորդներին պարտության մատնած Քերիմ խանը հայացքն ուղղել էր նաև դեպի հյուսիսային նահանգներ: Լեզգիական արշավանքներին դիմակայելու խնդիրը, Քերիմ խանի հզորացումն ու Իրանի սպառնալիքը՝ մի կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ ռուսական կայսրից ճանաչում ստանալու և իրենց իշխանության օրինականությունը հաստատելու ձգտումը, Թեյմուրազ Բ-ին հարկադրեցին կրկին դիմել Ռուսաստանի օգնությանը: Ռուսական կայսրության համար լարված իրավիճակ էր ստեղծվել նաև միջազգային հարաբերություններում՝ կապված Յոթնամյա պատերազմի մեջ (1756-1763) ներքաշվելու վտանգի հետ⁹: Ըստ այդմ ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրումը, որի արդյունքը լինելու էր պատերազմը, քաղաքական զարգացումների անցանկալի սցենար էր:

Տարածաշրջանային փոփոխությունները հաշվի առնելով՝ Ռուսական կայսրությունը գրեթե չէր արձագանքում Քարթլիի Թեյմուրազ Բ և Կախեթի Հերակլ Բ արքաների օգնության խնդրանքներին¹⁰: Արևելյան Վրաստանին որևէ օգնության ցուցաբերումը կնշանակեր հարաբերությունների լարում Օսմանյան կայսրության հետ: Ուստի 1752 թ. ապրիլին Օսմանյան կայսրությունում գտնվող ռուս լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Օբրեսկովին տրված ցուցումներում նշվում էր. «Եթե մենք ինքներս պարսկական գործերի մեջ չենք մտնում, ապա չենք կարող Բարձր

⁹ **История дипломатии 1959**, էջ 355: XVIII դ. կեսի ռուս-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը միջազգային հարաբերությունների համատեքստում տե՛ս նաև **Михнева 1985**).

¹⁰ **Мачарадзе 2007**, էջ 179:

Դռանը խորհուրդ տալ՝ հետևելու մեր օրինակին. դուք պետք է թուրքական նախարարներին ներշնչեք, որ Բարձր Դուռը պարտավոր է պարսիկներին թույլ տալ ինքնուրույն կարգավորել սեփական գործերը, քանզի նրանց թույլ լինելու պատճառով թուրքական սահմաններին ոչինչ սպառնալ չի կարող»¹¹:

Միաժամանակ ռուսական իշխանություններն արձանագրում էին, որ պետք չէր ցույց տալ, թե դա անհանգստացնում է Ռուսաստանին: «Մենք միայն խորհուրդ ենք տալիս Բարձր Դռանը և չենք հարկադրում, – նշվում էր ռեակրիպտում ու ավելացնում, – թուրքական նախարարներին կրկնեք, որ մինչև հիմա մենք վրացիներին օգնություն չենք ցուցաբերում և որ այդ ազգն¹² արժանի չէ այնպիսի հայտնի տերության ուշադրության, ինչպիսին Բարձր Դուռն է, ու նրանց վրա բարկանալու պատճառ չունի»¹³: Այս բոլոր «ներշնչանքներին» պետք է հետևեր թուրքական նախարարների «պատասխանը», ինչից հնարավոր կլիներ «ինչ-որ եզրակացություն անել Բարձր Դռան որոշման կապակցությամբ»¹⁴: Ռուսաստանում վախենում էին «պարսկական գործերին» թուրքերի հնարավոր միջամտությունից, բայց կանցյեր Օբրեզկովը հստակ անբանագրում էր. «Բարձր Դուռը չի կարող ենթադրել, որ վրացիները Ռուսաստանից օգնություն չստանային և իմ ներշնչանքները միայն կհաստատենին նրա ենթադրությունները»¹⁵:

ԺԸ դ. երկրորդ կեսին քաղաքական անկայունության մեջ հայտնված Իրանը քիչ վտանգավոր էր Ռուսական կայսրության համար, իսկ 1751 թ. ռուսական ռազմական ուժերը ոչնչացրել էին դեռևս Նադիր շահի օրոք անգլիացի Էյթոնի կողմից կառուցված իրանական նավատորմը: 1752 թ. աշնանը ռազմածովային նավատորմի մի խումբ սպաներ Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհու կողմից բարձր պարգևների են արժանանում՝ յուրաքանչյուրին 3000-ական ռուբլի և մեկ աստիճանով զինվորական կոչման բարձրացում¹⁶:

---

¹¹ Соловьев 1896, էջ 737:

¹² Հրամանագրում գրված է «народец» էլ ավելի նսեմացնելով վրացիների դերն ու նշանակությունը:

¹³ Соловьев 1896, էջ 737:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 738:

¹⁶ Նույն տեղում:

1760 թ. Թեյմուրազը, Քարթլիի կառավարումը հանձնելով որդուն՝ Կախեթի թագավոր Հերակլ Բ-ին, շքախմբով ճանապարհվեց Սանկտ Պետերբուրգ, որտեղ էլ 1762 թ. կնքեց իր մահկանացուն՝ ի չիք դարձրնելով բոլոր սպասելիքները: Ելիզավետա Պետրովնային ուղղված գրությունում կանցլեր Ա. Բեստուժևը գրում էր, որ պետք է խուսափել վրացական թագավորների հետ հարաբերությունների հաստատումից և այնտեղի գործերին միջամտելուց»՝ թուրքերի կասկածները ցրելու նպատակով¹⁷: Ռուսական կառավարող շրջանակներն այդ կերպ փորձում էին հեռացնել ռուս-թուրքական վերահաս պատերազմը:

Մինչդեռ 1762 թ. հոր մահից հետո Հերակլ Բ-ը միավորել էր երկու թագավորությունները և իրեն հռչակել Քարթլի-Կախեթի միացյալ թագավորության արքա: Հերակլ II-ի օրոք վրացական զինված ուժերի ընդհանուր թվաքանակը հասնում էր 12000-ի¹⁸: Իրանի տերության կառավարիչ Բերիմ-խան Չենդը ճանաչելով Հերակլ II-ին՝ հաստատել էր նրա իրավունքները Երևանի և Գանձակի խանությունների նկատմամբ¹⁹:

Շուտով վրաց թագավոր Թեյմուրազ Բ-ի մահվան կապակցությամբ 1762 թ. հունվարին կանցլեր Մ. Վորոնցովի Հերակլ Բ-ին գրած ցավակցական նամակում արքայազն բառը Պյոտր Գ-ի (1761-1762) ձեռքով փոխարինված էր «արքազան ցար» եզրույթով, և նրան էին ուղարկվել դրամական պարգև ու թանկարժեք նվերներ²⁰: Նաղիր շահի մահից հետո ռուսական կառավարությունն իր պաշտոնական գրագրություններում վրաց տիրակալին կոչում էր արքայազն, տիրակալ, բայց երբեք՝ արքա, պատճառաբանելով, որ Օսմանյան կայսրությունն ու Իրանն այդ տիտղոսով չեն դիմում նրանց: Ռուսական դիվանագիտության այդպիսի շրջադարձը պայմանավորված էր Իրանում ծագած քաղաքական խռովությունների հետևանքով Արևելյան Վրաստանում օսմանա-իրանական հնարավոր ազդեցության ուժեղացմամբ: Հետևաբար, փորձելով Այսրկովկասի նկատմամբ «անտարբեր վերաբերմունք» ցուցաբերել, ռուսական դիվանագիտությունը հիմնական շեշտը դնում էր Օսմանյան կայսրության զսպման քաղաքականության վրա:

¹⁷ **Мачарадзе 1968**, էջ 182-186:

¹⁸ **Головин 1864**, էջ 175:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 363:

²⁰ **Мачарадзе 1968**, էջ 490:

Ներքին սպառնալիքների մեջ առավել վտանգ էին պարու-նակում կենտրոնախույս ուժերը, որոնց սանձահարման նպա-տակով Հերակլը վերացրեց երկու իշխանություններ՝ Քսանիի և Արագվիի էրիսթավությունները:

Արտաքին վտանգներից 1760-ական թթ. վերջերին Վրաս-տանի անվտանգության համար լուրջ սպառնալիք էին օսմանյան պետությունը, որի տիրապետության տակ էր Արևմտյան Վրաս-տանը, ինչպես նաև լեզգիական արշավանքները, որոնց դիմա-կայելու համար Հերակլը ստիպված էր դիմել Ռուսաստանի օգ-նությանը: Վերջինիս օժանդակությունն անհրաժեշտ էր նաև Արևմտյան Վրաստանին օսմանյան լծի դեմ պայքարում: Երբ 1768 թ. սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը, ռուսական դի-վանագիտությունը որոշում է Օսմանյան կայսրության նկատ-մամբ դիվերսիա իրականացնել, որում մեծ տեղ էր հատկացվում նաև Վրաստանին: Եկատերինա Բ կայսրուհուն 1768 թ. նոյեմ-բերի 12-ին ուղղված զեկուցագրում Գ. Օրլովը նշում էր. «Ինչպես Մորեա, Դալմացիա, Վրաստան, այնպես էլ թուրքական բոլոր շրջաններում ապրող մեր օրենքի ժողովուրդներին տեղեկացնել, որ Ռուսաստանը ստիպված է թուրքերի հետ պատերազմել օրեն-քի համար»²¹:

Սկզբնական շրջանում պայքարի շեշտը դրվում էր Իմերեթի թագավորության Սողոմոն Ա-ի վրա, որը դեռևս 1750-ական թթ. վերջից հաջող պայքար էր մղում Օսմանյան Թուրքիայի դեմ, իսկ Հերակլ Բ-ի տիրությունները «թուրքական հարևանությունից բոլորովին նեղված չէին»²²: Առաջարկվում էր վրացիներին խրախու-սել՝ խոստանալով, որ Օսմանյան կայսրության հետ խաղաղու-թյան կնքման ժամանակ «իրենք չեն մոռացվի», ինչպես նաև տրամադրել նրանց ֆինանսական ու ռազմական օգնություն²³: Սակայն Սողոմոն թագավորը փորձում է օգտվել ստեղծված իրավիճակից և 1769 թ. գարնանը Սանկտ Պետերբուրգ է ուղար-կում միտրոպոլիտ Մաքսիմին՝ խնդրելով Իմերեթը վերցնել ռուսական բարձր հովանու ներքո, տրամադրել 5 000 զինվոր ու զգալի դրամական աջակցություն²⁴:

Այդ նույն ընթացքում հակաթուրքական պայքարին միա-

²¹ **Архив Государственного Совета 1869**, էջ 10:

²² **Мачарадзе 1988**, էջ 283-288:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ **Мачарадзе 1988**, էջ 302-305:

նալու պատրաստակամությունն է հայտնում Հերակլը. ռուս-թուրքական պատերազմը հարմար առիթ էր դիտվում վրաց գործիչների կողմից օտար լուծը թողափելու պայքարում Ռուսաստանից ռազմական օժանդակություն՝ 5 զունդ զինվոր, ստանալու առումով: Բացի այդ, Հերակլը պահանջում էր հնարավոր խաղաղության պայմանագրի կնքման ժամանակ հատուկ հողված ներառել Քարթլի-Կախեթի թագավորության մասին որպես Ռուսական կայսրության հովանու տակ գտնվող երկրի²⁵:

Հերակլ Բ-ը հույս ուներ Վրաստան ժամանած ռուս զեներալ-մայոր Գոտլիբ Կուտոր Հենրի Տոտլերենի գորամասի միջոցով պարտության մատնել օսմանցիներին Ախալցխայի ուղղությամբ մարտերում և իր տիրապետությունը հաստատել այնտեղ և Կարսում՝ «օսմանյան լծից ազատագրելով քրիստոնյաներին»²⁶:

Գեներալ-մայոր Գ. Տոտլերենը, սակայն, գործում էր առանց Հերակլի հետ իր գործողությունները համաձայնեցնելու և ձգտում էր թելադրող դիրք ձեռք բերել Վրաստանում: Նա մտադիր էր օգտագործել վրաց օժանդակությունը Արևմտյան Վրաստանի թուրքական ամրոցները գրավելու և Վրաստանում Ռուսաստանի տիրապետությունը հաստատելու համար: Այդ հանգամանքը հարուցեց Հերակլի դժգոհությունը և պատճառ դարձավ նրանց միջև սուր հակասությունների²⁷: Մյուս կողմից, կայսրուհի Եկատերինա Բ-ը Հերակլ Բ-ին 1769 թ. նոյեմբերի 27-ին է ուղարկում «Սուրբ Անդրեյ Նախավկայի» շքանշանը, դրամական պարգև և շնորհում ռուսական բանակի զեներալ-պորուչիկի կոչում: Ի պատասխան՝ 1770 թ. Քարթլի-Կախեթի թագավորը ռուսական կայսրուհուն է ուղարկում Ասպինձայի ճակատամարտում թուրքերից որպես ավար ձեռք բերված 25 դրոշ և 8 արծաթյա գուրգ²⁸:

Ռուսական կայսրությունը ստիպված էր հակասությունները չխորացնելու նպատակով մեղքը բարդել զեներալի ինքնակամ գործողությունների վրա, իսկ 1771 թ. ետ կանչեց նրան: Սակայն Վրաստանում Գ. Տոտլերենին փոխարինած զեներալ-մայոր Ա. Սուխոտինը ևս հրահանգ չուներ զբաղվելու վրաց թագավորների

---

²⁵ **Мачарадзе 1988**, էջ 318, 335:

²⁶ **Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся к Грузии 1902**, էջ 244:

²⁷ **Волхонский 2017**, էջ 38-46:

²⁸ **Տե՛ս Գոգիտիճե 2007**, էջ 49-51:

տիրությունների ընդարձակման ու նրանց հզորացման խնդիրներով: Հակառակ վրաց թագավորների հորդորների՝ 1771 թ. ամռանը Ա. Սուխոտինը պաշարում է Փոթին, սակայն հիվանդությունների և շոգի պատճառով կորցնելով մի քանի հարյուր զինվոր՝ ստիպված հրաժարական է տալիս: Շուտով ռուսական զորամասը 1772 թ. ետ կանչվեց Վրաստանից՝ վրաց թագավորներին միայնակ թողնելով օսմանյան ներխուժման վտանգի և լեզգիական հաճախացած արշավանքների առջև²⁹: Ռազմական առումով ռուսական զորքերի հեռացումը տարածաշրջանից «աղետաբեր չէր» վրացական իշխանությունների համար, բայց այն «նախկին պայմանավորվածությունների խախտում էր»³⁰:

Չհրաժարվելով ռուսական ռազմական օգնությամբ իր աշխարհաքաղաքական գաղափարից՝ Հերակլը 1771 թ. ձմռանը վրաց կաթողիկոսին և արքայազն Լևանին ուղարկում է Սանկտ Պետերբուրգ: Վրաց թագավորը խնդրում էր 4000 զինվոր ուղարկել տարածաշրջան՝ հաջորդ տարի գարնանը համատեղ ուժերով Ախալցխան ազատագրելու համար: Փոխարենը նա խոստանում էր իր և իր հաջորդների անունից ճանաչել Ռուսաստանի իշխանությունը³¹:

Ռուսական իշխանությունների կողմից հարուցած ճրգձգումները հաղթահարելուց և ամբողջ 1772 թվականն Աստրախանում անցկացնելուց հետո, վրաց դեսպանությանն ի վերջո հաջողվում է ժամանել Սանկտ Պետերբուրգ: 1773 թ. փետրվարի 8-ին Ն. Պանինը վրաց դեսպանությանն է հանձնում ռուսական արքունիքի պաշտոնական պատասխանը, որտեղ հայտնվում էր, թե Ռուսաստանը չի կարող բավարարել վրացական խնդրանքը, ուստի նա դա նկատի կունենա առաջիկայում ռուս-թուրքական հաշտության բանակցությունների ժամանակ³²: Սակայն ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո 1774 թ. կնքված Բյուչուկ-Կայնարջի պայմանագրի 23-րդ հոդվածով հիշատակության արժանացավ միայն Արևմտյան Վրաստանը³³:

---

²⁹ **Мачарадзе** Указ. соч., Ч. III. Вып. 2, էջ 792:

³⁰ **Нольде** 2013, էջ 761:

³¹ **Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся к Грузии 1891**, էջ 329-330:

³² Նույն տեղում, էջ 373-374:

³³ **Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗРИ) 1830**, էջ 964:

Պայմանագրի մեջ չէր կարող ներառվել Արևելյան Վրաստանի հարցը, սակայն Հերակլը, փորձելով օգտվել պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտության հանգամանքից և քայլեր ձեռնարկել Ախալցխայի նկատմամբ, որոշում է կրկին դիմել Ռուսաստանի օգնությանը՝ խնդրելով գեներալ Մեդեմին գործով մոտենալ Վրաստանի սահմաններին: Ստանալով Մեդեմի գեկուցագիրն այդ մասին՝ Եկատերինա Բ-ը 1775 թ. հուլիսի 28-ին պատասխանում է գեներալին, թե Հերակլը շարունակում է միջոցներ փնտրել այստեղի օժանդակությունն իր սեփական շահերին ծառայեցնելու նպատակով: Կայսրուհին հրահանգում է Մեդեմին, որ Հերակլն արժանի չէ ուշադրության, և կարգադրում է «յռություն պահպանել» մինչև Հերակլի կողմից նոր դիմումի ստացվելը, իսկ այնուհետև ծանուցել նրան, թե նրա խնդրանքի բավարարումն անհնար է, և թող նվաճումներն ու ձեռքբերումները կատարի սեփական ուժերով: Ահա նման իրադրության պայմաններում էր, որ Հերակլը 1776 թ. կատարեց դիվանագիտական նոր շրջադարձ՝ Օսմանյան կայսրության հետ պայմանագիր կնքելով³⁴:

Օսմանյան պետության հետ մշտական հակամարտության մեջ գտնվող Սողոմոն I թագավորի մոտ Հերակլի դիվանագիտական այս քայլը լուրջ կասկածներ հարուցեց՝ սրելով նրանց հարաբերությունները: Հերակլն ապաստան տվեց Սողոմոն I-ի դեմ ապստամբած նրա որդուն՝ Ալեքսանդրին, իսկ Սողոմոնը՝ որոշ ժամանակ անց Վախթանգ Չ-ի թոռանը՝ Ալեքսանդրին, որը հավակնում էր Զարթովի գահին: Վերջինս, մինչ այդ Ռուսաստանից անցնելով Իրան, ապաստանել էր Զերիմ-խան Չենդի մոտ:

Վրաստանի համար լուրջ սպառնալիք էր այն հանգամանքը, որ Ղուբայի Փաթի Ալի խանին հաջողվել էր իրեն ենթարկել Դերբենդի, Շամախու, Բաքվի խանությունները, որին դիմակայելու անհրաժեշտությամբ էլ պայմանավորված էր Հերակլ Բ-ի համագործակցությունը Ղարաբաղի (Արցախի) Իբրահիմ խանի հետ: Փաթի Ալի խանի դրդումով Գանձակի Մահմեդ խանը 1778 թ. դադարեցրեց Հերակլին հարկի վճարումը: Այնժամ Հերակլի և Իբրահիմ խանի գորքերը համատեղ արշավանքով պարտության մատնեցին Փաթի Ալի խանի և Գանձակի խանի գորքերին և Գանձակում հաստատեցին համատեղ կառավարում՝ նշանակելով երկու կառավարիչներ:

³⁴ Бутков 1869, էջ 289:

Քերիմ-խանի մահը (1779 թ.) ավելի էր սրել իրավիճակը, և լուրեր էին տարածվում, թե Հերակյն ավարտելով դեպի Երևան իր արշավանքը, այնուհետև կարող է շրջվել դեպի Իրանի խորքերը: Տեսնելով Երևանի բերդի գրավման ձգձգումը՝ Հերակյը զինվորներին հրամայեց պատրաստ լինել ձմեռելու Հայաստանում: Արշավանքն արդեն ձգվել էր մոտ երեք ամիս, երբ Հերակյի անունով նամակ ստացվեց այն մասին, որ վրացական զահի նկատմամբ հավակնություններով Արևմտյան Վրաստան է ժամանել Բաքար արքայազնի որդի Ալեքսանդրը: Հերակյը ստիպված էր Երևանում մոուրավ նշանակել Մուխրանի տիրոջը՝ Հովհանին, և շտապ կարգով վերադառնալ:

Ծուտով վրա է հասնում անձնական ողբերգությունը, երբ 1781 թ. մահանում է Հերակյի որդին՝ զահի ժառանգորդ արքայազն Լևանը:

Ամփոփելով նշենք, որ գտնվելով Թիֆլիսում՝ Ս. Բուռնաշևը կարողացել է ոչ միայն շարադրել Վրաստանի ԺԸ դարի քաղաքական պատմությունը, այլև ներկայացնել Կովկասյան տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրադրությունը, ինչպես նաև մուսուլմանական խաների փոխհարաբերություններին ու խոշոր պետությունների նկատմամբ վրաց տիրակալների քաղաքական դիրքորոշումներին վերաբերող մանրամասներ:

**[ՎՐԱՍՏԱՆԻ] ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽՔԱՆ
ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ ԱՆՑՆԵԼԸ**

Հերակլ թագավորի տիրույթները կազմում են երկու թագավորություն՝ *Քարթլի* և *Կախեթ*: Վերջինը նրան էր անցել ժառանգաբար իր ծնողի՝ *Թեյմուրազ* թագավորի մահից հետո, երբ նա վախճանվեց *Աստրախանում Ռուսաստանից* վերադարձի ճանապարհին³⁵: *Քարթլի* գահին նա բարձրացել է *Նադիր շահի* կողմից՝ այն [Վրաստանը] թուրքերից գրավելուց հետո: Այն ժամանակ իշխող թագավոր *Վախթանգը* չկարողանալով դիմակայել թուրքական ուժերին, ընտանիքով հեռանում է *Ռուսաստան*, որի ժառանգները հիմա էլ [սպրում են] այնտեղ: Այսպիսով, [վրացական] երկու թագավորությունները միավորվեցին³⁶:

Հերակլ թագավորը դառնալով նրանց տերը՝ հաջող պայքարում էր ոչ միայն պարսիկների դեմ, որոնք *Նադիր շահի* մահից հետո երկպառակտչական կռիվների մեջ էին և [նրանց տիրույթները] բաժանվել էին զանազան խանությունների, այլև թուրքերի՝ որոնց հետ խաղաղություն են ձեռք բերել [*Քյուչուկ*]- *Կայնարջի* պայմանագրով, որով [Հերակլի տիրույթները] հանգիստ են թողնվել թուրքերից³⁷:

[Հերակլը] հարևան պարսիկների համար սարսափ է դարձել, քանի որ նրանցից իր տիրույթներին է միացրել երկու խանություններ՝ *Գյանջայի* և *Երևանի*: Այնուհետև [վրաց թագավորը] ջախջախիչ հաղթանակ է տարել լեռնական ժողովուրդների նկատմամբ, որոնք *ախարական* խանի գլխավորությամբ արշավել

³⁵ Волхонский 2019, էջ 56-77:

³⁶ Հերակլ թագավորի պետականաշինությունը հետևյալ կերպ է բնորոշում արևմտյան հետազոտողներից մեկը. «Վրացական ազնվականության, հայկական դիվանագետների ու գործակալների, վարձու չերքեզների, օսերի և կամիկների հետ միասին Հերակլը քիչ ավելի քան կես դարում Մուխրանի Բագրատունիների բոլորովին անհայտ թագավորությունից ստեղծեց կովկասյան խոշորագույն պետություն, որը ձգվում էր Դարյալից դեպի Նախիջևան, Լիխորի լեռնաշղթայից մինչև Դաղստանի նախալեռներ և Շիրվանի ավազներ» (Allen, 1932, էջ 204):

³⁷ Договоры России с Востоком, политические и торговые 1869, էջ 35-36:

Էին *Վրաստան*: [Հերակլը] դաշինքներ կնքեց նրանց հետ՝ մեծ թվով պատանդներ պահելով իր մոտ: [Լեռնական տիրակալներից] ոմանց ժոճիկի տեսքով հարկ էր տալիս, ոմանց իր մոտ [գինվորական] ծառայության էր կանչում և նրանց հետ *պարսիկների* դեմ պատերազմում: Թեև ոչ բոլորի, բայց նշված այս բազմաթիվ ժողովուրդների հետ հաստատել էր խաղաղություն:

Նման կապերի պարագայում *լեռնական* ժողովուրդներից շատերը լինելով ոչ կախյալ՝ շատերն առանց առաջնորդի են, իսկ ընդհանրապես՝ վայրենի և ուխտադրուժ՝ նրանք երբեք բաց չեն թողնում [վրացական] տարածքների ավերման [հնարավորությունը], թեև միշտ պարտություն են կրել [վրաց թագավորից]: [Լեռնականները] չկարողանալով մեծաքանակ ամբոխով բացահայտ ձևով վերջնական ավերել [երկիրը], սկսեցին մասնակի ամայացնել այն՝ ավազակների նման ցրվելով անտառներով ու կիրճերով: Այդ պատճառով էլ *վրացիների* համար դարձել են անհասանելի, [քանի որ] ճանապարհներն անանցանելի են, բնակավայրերը՝ ամայացած, ու երկրագործների համար դաշտերում աշխատելն անվտանգ չէ: Ամենուր այս տեսակի կողոպուտները առաջնորդում էին *վրաց* իշխանները, որոնք իրենց իսկ դավաճանության հետևանքով չարացած փախչում էին *Դաղստան*, իսկ այնտեղից հավաքագրելով թափառականների՝ կեղեքում էին իրենց հայրենիքը:

Արքայազն *Լեոնր* [Լևան], ինչպես վերը նշվեց, սահմանափակեց գիշատիչների հանդգնությունը, բայց այժմ էլ կան տեղեկություններ *լեզգիների* հարձակումների մասին, փոքր լեռնանցքներով, որոնց ճանապարհը *վրացիներն*՝ իրենք են ցույց տվել: Անհրաժեշտ է, որպեսզի նրանք միավորվեն, սեր տածեն հայրենիքի նկատմամբ, որպեսզի չարագործներին արմատախիլ անեն:

Օսերն ու *կարաբոդացիները* միշտ հաշտ են եղել *Վրաստանի* հետ և հիմա էլ թագավորի պահանջով գումարի դիմաց ծառայում են նրան պատերազմի դեպքում:

Պարսկաստանի ադրերիժանական բոլոր *խաներից*³⁸ [միայն] *Շուշիի Իբրահիմ* խանն է թագավորի հետ ունեցել 26 տարվա

³⁸ «Ադրերիժանական խաներ» եզրույթի մասին տե՛ս **Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարակից երկրների մասին 2020**, էջ 31-34:

անընդմեջ բարեկամություն³⁹: Նա՝ գրավելով *Գյանջան*, նրա հետ էր բաժանում [հավաքագրվող] տարեկան հարկը և քաղաքում երկու կողմերից կառավարիչներ նշանակում⁴⁰:

Նուխի խանն իր տիրությունների փոքրության պատճառով երբեք որևէ հետաքրքրություն *Վրաստանի* համար չի ներկայացրել: *Կովկասյան* լեռներին մոտ գտնվելու աշխարհագրական դիրքի պատճառով [Նուխի] խանը փոփոխում է իր քաղաքական վարքագիծը⁴¹. երբեմն [խանությունը] թագավորի դեմ է լեզգիների ու ճարերի հետ, երբեմն էլ՝ Հերակլի նկատմամբ ընկերական է⁴²:

Երևանի ներկայիս *Հուսեյն խանի* հայրը պարտություն կրելով Հերակլ թագավորից՝ ոչ միայն նրանից կախման, այլև բացարձակ ու հավիտենական հպատակության մեջ ընկավ, որի մասին նա հանդիսավոր կերպով գրավոր պարտավորություն ստորագրեց և մինչև իր մահը հավատարիմ մնաց թագավորին⁴³:

---

³⁹ Ղարաբաղի Փանահ խանը մահացել է 1760-ական թթ. սկզբին, իսկ Իբրահիմ խանը, տարեգրի փոխանցմամբ, իշխանության էր եկել 1762 թ. (հմմ. **Միրզա Յուսուֆ Նեքսետով 2000**, էջ 63. տե՛ս ծնթ. 133):

⁴⁰ Հերակլ II արքան և Իբրահիմ խանը գրավում են Գանձակը և նրանից ստացվող եկամուտները կիսում (տե՛ս РГАДА, ГАРМ, р. 23, д. 13, ч. 7, л. 246):

⁴¹ Հերակլ [Վրաց] արքայի հետ հազվադեպ է շփում ունենում և քանի որ Վրաստանից [բավականին] հեռավորության վրա է գտնվում, փոխադարձ անհամաձայնությունների պատճառ չկա: Հետևաբար չի կարելի խոսել նրանց [միջև] առանձնահատուկ թշնամանքի, կամ բարեկամության [գոյության] մասին (**Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարակից երկրների մասին 2020**, էջ 41):

⁴² Հուսեյն խանի քաղաքականությունից դժգոհ ազգականներից Հաջի Աբդ ալ-Ղադերը, նախապես ստանալով Իբրահիմ խանի աջակցությունը՝ 1780 թ. խռովություն է բարձրացնում նրա դեմ և գրավում Շաքին: Նա դաշնակցում է Փաթի Ալի խանի հետ ընդդեմ Ղարաբաղի խանի, որին սկսում է աջակցել սպանված Հուսեյն խանի որդի Մուհամմադ Հասանը: Վերջինս 1784 թ. իշխանության է գալիս և կոտորում Հաջի Աբդ ալ-Ղադերի ընտանիքը: Այսպիսով՝ 1780-ական թթ. կեսերից Շաքիում թուլանում է Ղուբայի խանի քաղաքական ազդեցությունը՝ իր տեղը զիջելով Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին:

⁴³ Վրաց աղբյուրի փոխանցմամբ՝ Հերակլ արքան 1760 թ. Իրանի տիրակալ Քերիմ-խան Չենդից ուղերձ է ստանում՝ օգնել բռնելու աֆղան խռովարար Ազադ խանին՝ փոխարենը խոստանալով Երևանի խանությունը: Քերիմ խանը պահում է խոստումը և գերեվարած Ազադ խանին ստանալուց հետո Երևանի խանին այսպիսի նամակ է գրում. «Որքան էլ

Մնացած խաները՝ *Թավրիզի*⁴⁴, *Ուրմիայի*⁴⁵, *Իտյի*⁴⁶, *Նախի-ջևանի*⁴⁷ և այլ փոքրիկ տիրակալներ թագավորի հետ հիմնականում հաշտություն ունեին: Նրա [թագավորի] անձնական սիրանքների նկատմամբ ունեցած հարգանքից ելնելով [այդ տիրակալները] հաճախ զանազան նվերներ էին ուղարկում, և նրանց հպատակների միջև առևտուրն անխափան է իրականացվում:

Թուրքիայի կողմից *Կարսի* փաշան [Հերակլի հետ] մշտապես պահպանում էր դրացիական բարեկամություն, սակայն քաղաքական որևէ կապեր չունենալով [վրաց թագավորի հետ]:

Ախալցխայի Սուլիման փաշան վրացական *Սամցխեի աթաբեկության* շրջանի ժառանգական իշխանական տոհմից է: Այն *թուրքերի* կողմից 150 տարի առաջ գրավվելու հետևանքով իր բոլոր ենթակաների հետ միասին *մահմեդականացվել* է: Հնագույն ժամանակներից [Ախալցխայի փաշայությունը] *Վրաստանի* հետ առանձնահատուկ կապեր ու [առևտրային] շրջանառություն ունի, չնայած առկա վաղեմի թշնամանքի, քանի որ *վրաց* թագավորները ենթադրում են, որ [իրենք] *Սամցխեի աթաբեկության* իշխանության նկատմամբ ունեն ժառանգական իրավունքներ: Այդ պատճառով էլ իրենց [արքայական] տիտղոսում գրում են

պետական հարկ լինի քեզ վրա դրված, բոլորը Իրակլի թագավորին պիտի տաս և նրան հնազանդվես, ինչպես էլ հնազանդության կարգն է» (**Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 1955**, էջ 176): 1779 թ. Երևանի Հուսեյն Ալի խանը (1762-1783), օգտվելով Իրանում Քերիմ-խան Չենդի մահվան (1779 թ.) հետևանքով առաջացած խառնակ իրավիճակից, հրաժարվում է ենթարկվել Հերակլին (տե՛ս **Бутков, 1869**, էջ 73):

⁴⁴ Հերակլ արքայի հետ Թավրիզը հազվադեպ է հարաբերություններ ունենում, այն էլ միայն փոխադարձ հարգանքի շրջանակներում և այն դեպքում, երբ վաճառականներ են գալիս այնտեղից Թիֆլիս (**Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարակից երկրների մասին 2020**, էջ 56):

⁴⁵ Հերակլ արքայի հետ առերես խաղաղություն է պահպանում (Նույն տեղում, էջ 56):

⁴⁶ Հերակլ թագավորի գաղտնի թշնամին էր, իսկ նրա որդին՝ Հուսեյն խանը, լինելով մոտ թուրքերին, չի կարելի հուսալ, թե հակառակ կգնա իր հոր բռնած ճանապարհին (Նույն տեղում, էջ 56):

⁴⁷ Հերակլ արքայի նկատմամբ նրա բարի վերաբերմունքի վրա հույս դնել չի կարելի (Նույն տեղում, էջ 56):

նրա [Սամցխեի աթաբեկության] ժառանգական իշխաններ⁴⁸: *Ռուսաստանի՝ թուրքերի* հետ ունեցած պատերազմի ավարտից հետո [1]774 թվականին [փաշան] թագավորին Բարձր Դռան կողմից նվերներ էր ուղարկում ջանալով թեքել նրան [Օսմանյան կայսրության] կողմը, և հուսադրում էր նրան [Օսմանյան կայսրությանը] [վրաց] թագավորի բարեգործությամբ և հակվածությամբ:

---

⁴⁸ Սամցխեի իշխանները 1344 թ. վրաց թագավորից ստացել են աթաբեկի (թագաժառանգի խնամակալի) տիտղոս, սակայն Լենկ Թեմուրի ավերիչ արշավանքների հետևանքով Աթաբեկությունը ԺԵ դարում մասնատվում է: Սամցխե Սաաթաբագոն (բառացի՝ Սամցխեի Աթաբեկություն) դառնում է Վրաց թագավորության մասնատման հետևանքով առաջացած առավել խոշոր պետական կազմավորումներից մեկը: ԺՁ դարի վերջին՝ ԺԷ դարի սկզբին այն նվաճվեց Օսմանյան կայսրության կողմից և նրա տարածքների մեծ մասից կազմավորվեց Գուրջիստանի էյալերը (Сванидзе, 1976, էջ 24; Ашхамахова, Силантьева 2013, էջ 97-98):

Ծանոթագրություններ

Վրաց թագավորը մշտապես կարող է իր ուղարկած վստահելի վանականների և [օսմանյան] *սերայում*⁴⁹ գտնվող գերի *վրացուհիների* միջոցով ստանալ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը:

Իմերեթի թագավոր յուսահոգի *Սողոմոնը Հերակլ* թագավորի հետ մշտապես ընտանեկան թշնամանք է ունեցել: Թեև առերես հաշտվել են՝ միասին հավատքի սրբազնագույն հաղորդություն ընդունելով՝ և մեկը մյուսին նշխարքներ մատուցելով, սակայն ներքին տարաձայնությունները մշտապես առկա են եղել, քանի որ ապաստան են տվել միմյանց դեմ ըմբոստացած ազնվականներին ընդհանուր թշնամիների՝ *մահմեդականների* դեմ օգնություն տրամադրելու հարցում միմյանց չէին մերժում:

THE DESCRIPTION OF THE POLITICAL CONDITION OF GEORGIA IN THE HISTORICAL WORK OF ST. BURNASHEV

Goar Mxitaryan

SUMMARY

The article considers Russian political condition of Georgia before conclusion of Georgievskiy treaty in 1783. The round of problems related to definition of the place of Georgia within the regional realities of 1750–1770s – relations of the King of Kartli-Kakheti Irakli II with Dagestan rulers and "Adrebijan khans" is presented in the article. The author shows influence of various factors on the process of Russian-Georgian rapprochement of 1760–1770s. The author has also revealed that the way to cooperation of the Russian-Georgian agreement was very complex and controversial.

The article also gives a brief description of the Russian historical essay of the XVIII century by S.Burnashev "The Picture of Georgia

---

⁴⁹ Սերայը սուլթանի պալատն էր Կոնստանդնուպոլիսի մոտ, Բոսֆորի նեղուցի և Մարմարա ծովի միջև, որտեղ գտնվում էին բազմաթիվ սենյակներ՝ նաև սուլթանի հարեմը (*Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке, 1911, с. 351*).

or description of political state of the kingdoms of Kartali and Kakheti made by Colonel and cavalier Burnashev in Tiflis in 1786 for His Highness Irakli Temurazovich of Kartalin and Kakheti" and an extract from it is given. It is evident that during the description of the events S. Burnashev based first of all on his personal recollections and accounts of eyewitnesses. The author writes in great detail and clearly about those military and political events in the region where he himself took part or knows the information from first-hand accounts, but the text sometimes slips into a vague description when it comes to those events that the author knew by hearsay. This circumstance, of course, gives more credibility to this work.

Most of the above information relates to the relationship between the Georgian kings Irakli II and Solomon I, military campaigns and raids of Dagestan troops in Georgia. At the same time, the source also contains a lot of information about political relations between King Irakli II of Kakheti and "the Khans of Adrebijan" as well as about the influence of Iran and Turkey on the situation in the region. These data allow us to reconstruct some episodes of military and political history of the South Caucasus in the XVIII century.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով 2000 – Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ք. Կոստիկյանի, Եր., «Չանգակ-97», 2000, 321/38 էջ:

Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարակից երկրների մասին 2020 – հտ. 19: Ռուսական աղբյուրներ, պր. Ա. Ստեպան Բուռնաշև, Նկարագրություն Պարսկաստանում աղբյուրի ժամանակյան նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի, Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Ժ. Մխիթարյանի, Եր., «Գիտություն»:

Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 1955 – Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Թարգմանեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

Архив Государственного Совета, 1869 – Архив Государственного Совета, Под ред. Н. В. Калачова, П. М. Фон Кауфмана,

- И. А. Чистовича, Г. Ф. Штендмана и др., Т. 1, Ч. 1, Совет в царствование императрицы Екатерины II, 1768–1896 гг., СПб.
- Ашхамахова, Силантьева 2013** – Ашхамахова А., Силантьева В., Особенности управления Османской империей завоеванными территориями (на примере княжества Самцхе-Саатабаго) // Научный Вестник ЮИМ, № 3.
- Бутков 1869** – Бутков П. Г., Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год, Ч. I, СПб., Типография Императорской академии наук.
- Волхонский 2019** – Волхонский М. А., Военно-политический союз Петра I и Вахтанга VI. Причины поражения (1722–1723) // Кавказский сборник, Т. 11 (43), Под ред. В.В. Дегоева, Москва, с. 56-77.
- Волхонский 2017** – «Мы держимся здесь... одним счастьем наша великия государыни». Русский корпус генерал-майора Г.Г. Тотлебена в Грузии (1768–1772) // Военно-исторический журнал. № 7, с. 38-46.
- Волхонский, Муханов 2006** – Волхонский М.А., Муханов В.М., О перспективах российско-грузинского диалога по вопросу перезахоронения царей Вахтанга VI и Теймураза II (Возвращаясь к напечатанному), Международная аналитика, Вып. 2 (16), М., ИМИ МГИМО МИД России.
- Гогитидзе 2007** – Гогитидзе М., Военная элита Кавказа: В 2-х Т.: Т. I: Генералы и адмиралы из Грузии / ред. Н. Джавахишвили. – Тбилиси: НИЦ ист. груз.-кавказ. отношений, С. 49-51.
- Головин 1863** – Головин А., Историческое обозрение Грузии.
- Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся к Грузии 1902** – Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся к Грузии. Под редакцией Цагарели А. А., ординарного профессора Императорского С.-Петербургского университета, СПб., Типография В. Киршбаума, Т. 2, Вып. 2. С 1769 по 1801 год.
- Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся к Грузии 1891** – Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся к Грузии, Под редакцией Цагарели А.А., ординарного профессора Императорского С.-Петербургского университета, СПб., Типография В. Киршбаума, Т. I. С 1768 по 1774 год.

- Договоры России с Востоком, политические и торговые 1869** – Собрал и издал Т. Юзефович, СПб., Типография О.И. Бакста.
- История Грузии 1962** – История Грузии, т. I, С древнейших времен до 60-х годов XIX века, Под ред. Н.А. Бердзенишвили, Тбилиси.
- История дипломатии** ¹⁹⁵⁹ – История дипломатии, т. I, Под ред. А. В. Зорина, В. С. Семенова, С. Д. Сказкина, В.М. Хвостова, Москва.
- Мачарадзе В. Г., 1968** – Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века, Т. I, Ч. II, Посольство Теймураза II в Россию, Тбилиси, [б. и.].
- Мачарадзе В. Г., 1997** – Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века, Ч. III, Вып. II, Русско-турецкая война 1768-1774 гг. и Грузия, Тбилиси, Изд-во Тбил. университета.
- Мачарадзе В. Г., 2007** – Материалы по истории русско-грузинских отношений во второй половине XVIII века, Часть I, Русско-грузинские отношения в 40-50-е годы XVIII века, Тбилиси, Изд-во Тбил. университета.
- Мачарадзе В. Г., 1988** – Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века, Ч. III, Вып. I. Русско-турецкая война 1768-1774 годов и Грузия, Тбилиси, Изд-во Тбил. университета.
- Михнева 1985** – Михнева Р., Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739-1756), Москва.
- Нольде 2013** – Нольде Б. Э., История формирования Российской империи / Пер. с фр. Л. Ф. Сахибгареевой; под ред. канд. ист. наук И. В. Кучумова; отв. ред. В. А. Тишков. СПб.
- Пайчадзе 1970** – Пайчадзе Г. Г., Русско-грузинские отношения в первой половине XVIII века. Тбилиси.
- Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке 1911** – Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке, Сост. по лучшим источникам М. Попов, Москва, Тип. т-ва И.Д. Сытина.
- Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗРИ) 1830** – Полное Собрание Законов Российской Империи

- (ПСЗРИ), Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. М.М. Сперанского, Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830, Т. XIX.
- РГАДА, ГАРИ, р. 23, д. 13, ч. 7, л. 246.
- Сванидзе 1976** – Сванидзе М., Вопросы землевладения в Османской империи на примере Ахалцихского (Чилдырского) пашалыка // Проблемы истории и культуры, Москва.
- Соловьев 1896** – Соловьев С. М., История России с древнейших времен, кн. V, т. XXIII, СПб.
- Торопицын 2010** – Торопицын И.В., Антиперсидская борьба в Грузии как фактор сближения интересов России и Турции в 40-х гг. XVIII в., // Османский мир и османистика. Сборник статей и юбилею со дня рождения А.С. Тверитиновой (1910-1973), Москва, с. 331-337.
- Тупцокова, Хапизов 2019** – Тупцокова Л.К., Хапизов Ш.М., Сведения о дагестанцах в исторической хронике Папуны Орбелиани «Вести о Картли» // История, археология и этнография Кавказа. Т. 15. № 2, с. 149-187.
- Allen 1932** – Allen W. E. D., A History of the Georgian People, London.